

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟΥ ΚΑΙ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΠΙΛΟΓΩΝ
ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

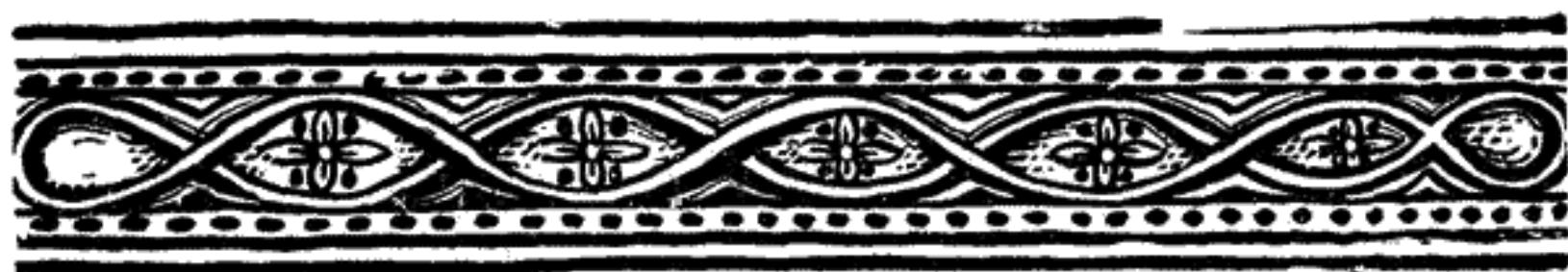
ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1957

ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ
ΙΟΑΝΝΙΝΑ 2008

Δ. ΚΑΤΑΡΤΖΗ

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*

ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ : Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ Δ. ΚΑΤΑΡΤΖΗ

III

Σπουδαίο είναι για συντάξεις κανείς μιά γραμματική¹ πού να διαβάζεται, καὶ γὰ
ἔχει καὶ χάρη. Θὰ θέλαμε ἐπιπλέον νὰ γνωρίζαμε καὶ τὸν βαθμὸν τῆς πρωτοτυπίας τοῦ
ἔργου αὐτοῦ: συλλογὴ τοῦ δλικοῦ, διάταξή του, καὶ — ἀν μπορεῖ κανείς γὰ ξεχωρίσει τὸ
τελευταῖο αὐτὸ διπό τὸ προηγούμενο—μεθοδολογική συγκρότηση τοῦ δλου ἔργου. Γιὰ τὴν
συγκρότηση, λέει, δὲ ίδιος δ. Καταρτζῆς μερικὰ στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, ἐσημείωσα
καὶ ἔγὼ κάτι πιὸ ἐπάνω. Ἐρευνητικὸς καθὼς είναι, δὲν ἐπιδοκιμάζει τὸ συστηματικὸ
σχῆμα τῶν γραμματικῶν τῆς ἀρχαίας διες ἐκυκλοφοροῦσαν γύρω του· ἐπιεικέστερος είγαι
πρὸς τὸν Θεόδωρο Γαζῆ, χωρὶς γὰ μποροῦμε διως νὰ βεδαιώσουμε ἀν γὴ ἐπιείκειά του
ἔχει αἰτία τὴν καλύτερη γνώμη του γιὰ τὴν Γραμματική, ἢ τὴν γενικὰ πολὺ καλὴ
γνώμη του γιὰ τὸν ἀνθρωπο. ¹² Ωστόσο, οὔτε ἔκείνον οὔτε τοὺς ἄλλους "Ελληνες γραμ-
ματικοὺς ἀκολουθεῖ.

Στὴν πραγματικότητα κρατεῖ τὴν κοινὰ παραδομένη διάταξη τῶν δίσημων γραμμα-
τικῶν, πού, διως, τὴν προσαρμόζει στὴν δρθιολογικὴ θέλησή του.¹³ Ετοι, ἀφήγοντας ἀνα-
λογίωτο τὸ τελευταῖο μέρος, τὸ συντακτικό, χωρίζει τὸ πρῶτο σὲ δύο: προηγεῖται ἡ καθαρὰ
τυπικὴ διδασκαλία, οἱ τύποι διως τοὺς λέει, καὶ ἀκολουθεῖ μιὰ προσπάθεια γιὰ δρθιολογικὴ
ἀνάπτυξη τῶν καγόνων τῆς γραμματικῆς, οἱ δροι, ἢ δρισμοί, ἡ καθαυτὸ γραμματικὴ
τέχνη. Βέβαια, ἐνα παρόμοιο, τρίσημο σχῆμα μποροῦσε κανείς νὰ πεῖ δτι παρασκευάζει ἡ
Γραμματικὴ τοῦ Port Royal: δυὸ μέρη ἔχει κι ἔκείνη, ἀλλὰ διπό τὰ δποια τὸ δεύτερο, ποὺ
περιέχει, ἐσχατο κεφάλαιο, τὸ συντακτικό, ἀνταποκρίνεται ἀρκετὰ μὲ δ, τι ἐπιδιώκει νὰ
κάνει καὶ δ. Καταρτζῆς ἀπόδειξη είγαι δτι γραμματικὲς ποὺ ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὴν διδα-
σκαλία τοῦ Port Royal, καθὼς είγαι ἡ Γραμματικὴ τοῦ Beauzée (1767), καταλήγουν νὰ
ἔχουν μιὰ διάρθρωση ποὺ μοιάζει ἐντελῶς, στὰ τρία τῆς μέρη, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζῆ.

Ωστόσο, δύσκολα θὰ ἐτολμοῦσε κανείς γιὰ μιλῆσει γιὰ ἀμεση προσκόλληση τοῦ
Καταρτζῆ σὲ ἔνα ξένο σύστημα¹⁴ δ, τι ἴσχυει γιὰ δλα του τὰ ἔργα ἴσχυει καὶ γιὰ τοῦτο:
πρωτότυπη ἐκμετάλλευση τῶν ἴδεων ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν ἐποχή του, μὲ κάποια τάση
πρὸς τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολῆς, πρὸς τὸ μέτρο. Στὴν περίπτωση, μάλιστα, τῆς γραμ-

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο τεῦχος καὶ τέλος.

12. Στὸν Γαζῆ ἀπανέρχεται δύο φορὲς μέσα στὴν Γραμματικὴ του δ. Καταρτζῆς, ἀλλὰ ἐπί-
σης, ἀκόμα πιὸ τιμητικά, στὸν Πρόλογό του στὴν μετάφραση τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ρεᾶλ (π.
"Αθηνα E. & 205), διου μνημονεύει τὶς μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὰ λατινικὰ καὶ ἀπὸ
τὸν Κικέρωνα στὰ δλητηνικὰ (ἀκριβῶς τὸ «Παρι γῆρως»), ἀπαινεῖ καὶ τὶς δύο, καὶ λέει: γιὰ τὴν δεύ-
την δτι είναι: ἀνώτερη ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

ματικῆς, δπως θὰ δοῦμε πλατύτερα τελειώνοντας τὸ σχόλιο τοῦτο, δια συντάκτης μιᾶς ἐλληνικῆς γραμματικῆς τῆς κοινῆς ἔδρισκόταν ἐμπρὸς σὲ προβλήματα ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἐλληνικὴ λύση, γιατὶ δὲν εἶχαν ἀνταπόκριση μὲ τὰ προβλήματα τῶν ξένων γλωσσῶν. Ήδη πολύ, ἔκεινο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ μέσα στὸ ἔργο του είναι κάποιες γενικὲς ίδεις, διάφορες τῆς ἐποχῆς, ἢ κάποιες ἀρχές, ἐπίσης πολὺ γεγονότα. Σὲ τέτοιου εἶδους παρατηρήσεις ἀνάγεται ἡ γενικὴ γραμματικὴ θεωρία του Καταρτζῆ, γιὰ τὴν ὑπαρξη μιᾶς γραμματικῆς ἐπιστήμης, τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς, καὶ μιᾶς γραμματικῆς τέχνης· ἡ πρώτη είναι, δπως γράφει δια Καταρτζῆς¹³, ἡ γενικὴ γραμματικὴ «δλωγῶν τῶν γλωσσῶν, διέστι ἡ φιλοσοφία τῆς γραμματικῆς». Η διαίρεση αὐτὴ δὲν είναι πρωτότυπη, καὶ δὲν είναι ἐλληνική: ἀποτελεῖ ἔναν ἀπὸ τοὺς θεμελιώκους κανόνες ἐπάνω στοὺς δικοῖους στηρίζεται ἡ κλασικὴ γραμματικὴ θεωρία τῆς Γαλλίας. Ακόμη καὶ δι δρος φιλοσοφία, μεταφυσική, ποὺ ἐπανέρχεται συχνὰ κάτω ἀπὸ τὸ κοντύλι του Καταρτζῆ, δταν μιλεῖ γιὰ γραμματικὰ ζητήματα, κι αὐτὸς ἔχει καθαρὰ γαλλικὴ προέλευση: μεταφυσικὸ ἐπιστητὸ δνομάζει δια Καταρτζῆς τὴν γραμματικὴ γγώση· ἀκόμη, γνώση μεταφυσικῆς, λογικῆς, καὶ γραμματικῆς ἀπαιτεῖ ἀπὸ ἔκεινους ποὺ θὰ προσπαθήσουν νὰ βελτιώσουν τὸ ἔργο του· καὶ τὸ πιὸ χαρακτηριστικό, ισως, ἀπὸ δλα, είναι ποὺ μιλεῖ γιὰ τὸ μεταφυσικὸ σῶμα τῆς ρωμαϊκῆς γλώσσας.¹⁴ Φανερὸ είναι δὲτι ἀναρέρεται στὴν ἀφαίρεση, στὴν ἀφηρημένη ἐννοια τῆς γλώσσας· ἀλλὰ κι ἔτοι, ἡ παρουσία του δρου ἐρμηνεύεται πολὺ πιὸ εύχολα, δταν ἀναλογισθοῦμε τὰ ἀνάλογα παραδείγματα, δσα παρέχονται ἀπὸ τοὺς Γάλλους φιλοσόφους τῆς ἐποχῆς: μᾶς ἀρκεῖ γὰρ θυμηθοῦμε τὴν ἴδιατυπη χρήση του δρου στὸ ἔργο ποὺ κατεξοχὴν ἐπέδρασε στὴν σκέψη του Καταρτζῆ, στὴν Ἐγκυλοπαίδεια, καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κοντύλι ἔκεινου ποὺ κατεξοχὴν τὸν ἔχει ἐπηρεάσει: του δι' Alembert. Ετοι στὸν Πρόλογο τῆς Ἐγκυλοπαίδειας, πρὶν ἀκόμη προχωρήσει ἡ σύνταξη του ἔργου, δι δι' Alembert χρησιμοποιεῖ τὴν λέξη, προκειμένου, ἀκριβῶς, γιὰ τὴν Γραμματικὴ: ἡ Γραμματικὴ, γράφει, «φωτισμένη ἀπὸ μιὰ μεταφυσικὴ λεπτὴ καὶ ἱκανὴ, ξεχωρίζει τὶς ἀποχρώσεις τῶν ἐννοιῶν, διδάσκει γὰρ διαχρίνονται τὶς ἀποχρώσεις αὐτὲς μὲ σημεῖα διαφορετικά, δίγει κανόνες γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη χρήση τῶν σημείων αὐτῶν, ἀποκαλύπτει συχνά, μὲ τὸ φιλοσοφικὸ ἔκεινο πνεῦμα, ποὺ ἀνεβαίνει ὥς τὴν ἀρχὴ τῶν φαινομένων, τοὺς λόγους τῆς ἐπιφανειακὰ περίεργης ἐκλογῆς ποὺ κάνει γὰρ προτιμοῦμε τὸ ἔνα σημεῖο ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ ἀφήνει τέλος, στὴν ἑθνικὴ αὐτὴν ἴδιοτροπία ποὺ δνομάζεται χρήση, τόσο μόνο, δσο τῆς είναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ τῆς ἀφαιρέσει». Η χρησιμοποίηση του δρου αὐτοῦ σὲ μιὰ τέτοια σημασία, τῆς λεπτότατης, δηλαδὴ, ζήτησης, δὲν νομίζω γὰρ είναι ἐλληνική: ἡ μεταγενέστερη προέλευση τῆς συνδέει δσους τὴν ἀποδέχονται, μὲ τὴν μεταγενέστερη, καὶ μάλιστα τὴν γαλλική, φιλοσοφία.¹⁵ Τέλος νομίζω δὲτι πρέπει γὰρ συσχετισθεῖ μὲ τὴν γενναία προσπάθεια τῶν γάλλων γραμματικῶν ἡ θέληση του Καταρτζῆ γὰρ δώσει δρθιολογισμένο περιεχόμενο στὴν γραμματικὴ του διδασκαλία, ἀκριβῶς δπως βλέπουμε γὰρ γίνεται πυκνὰ ἀπὸ τὴν Γραμματικὴ του Port Royal καὶ ὑστερα, σὲ σειρὰ δλόκληρη γραμματικῶν, οἱ δποτες ἀπὸ τὸν τίτλο τους κιδλας καυχιοῦνται δὲτι είναι δρθιολογισμένες, raisonées.

Οσο γιὰ τὴν διάταξη τῆς ὅλης, ἔκεινος μόνο είναι δικαιολογημένος γὰρ ἀπορήσει, δποτε δὲν ἔξεφύλλισε ποτέ του καμμιὰν ἐλληνικὴ γραμματικὴ τῆς ἐποχῆς: ἡ παράταξη βασιλεύει σὲ δλα αὐτὰ τὰ κείμενα· ἡ ἐννοια τῆς ὑπόταξης τῶν μερῶν καὶ τῶν κεφαλαίων ἀπουσιάζει: σχεδὸν κατὰ κανόνα ἀπὸ δλα. Γιὰ γὰρ διευκολύνω τὴν μελέτη του ἔργου, ἀριθμολόγησα κεφάλαια καὶ παραγράφους, ἔχαρακτήρισα τὰ στοιχεῖα τῶν ἐπικεφαλίδων ἔτοι, ὡς τε γὰρ φχίνεται ἡ σχέση ἀνάμεσαν στὰ διάφορα συστατικὰ τῆς γραμματικῆς ὅλης.

13. π. Ἀθηνᾶ, ἔ. ἀ. 209, σε. 199 (δπου ἀς σημειωθεῖ δὲτι τὸ της πρέπει ἀσφαλῶς γὰρ ἀναγνωρθεῖ τούς τοὺς).

14. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ είναι ἀπὸ τὸ Προσίμιο.

15. Η συσχέτιση μὲ τὶς θεωρίες του δι' Alembert γίνεται φανερή καὶ ἀπὸ τὸ διάγραμμα τῶν ἐπιστημῶν, δπως παρουσιάζεται στὸ ἀνέκδοτο «Γνῶθι σαυτόν» μερικὰ σχετικὰ δισημειώσα καὶ στὸ π. Ἀθηνᾶ, ἔ. ἀ. 229 κ. ἔ., καὶ στὸ «Ἐγκώμιο», ἔ. ἀ. 46 κ. ἔ.

ποὺ παρέχεται μέσα στὸ βιβλίο· στὸ πρωτότυπο δμως, ὅλη ἡ ὄλη παρουσιάζεται δμοιδ-
τροπα χωρισμένη σὲ μικρότερα μέρη ποὺ ἔχουν τὸ καθένα ἀπὸ ἕναν τίτλο: καμμιὰ ἔννοια
κατανομῆς, ἵεραρχημένης ἀναγραφῆς τῆς ὄλης. Παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ ὄλλες γραμματι-
κές. Ὁ Ἀνανίας ὁ Ἀντιπάριος, ποὺ ἐστάθηκε πρῶτος δάσκαλος τοῦ Καταρτῆς, καθὼς
μαθαίνουμε ἀπὸ ἀνέκδοτη εἰδῆση¹⁶, μᾶς ἀφησε καὶ ἔνα, μοναδικό, γραμματικὸν ἔργο·
ἐπιγράφεται «Σπλάγχνον Γραμματικῆς», καὶ ἐτυπώθηκε τὸ 1764. Ἡ ὁ Καταρτῆς ἐμε-
λέτησε ἔκει μέσα τὰ μεθοδολογικὰ τῆς τέχνης τὴν δποίᾳ ἥθελε γὰρ μᾶς διδάξει, ἐπό-
μενο εἴταν γὰρ παρουσιάσει κάποιαν αγεπάρκεια: ἡ ὄλη χωρισμένη σὲ μικρὰ κεφάλαια,
προσφέρεται ὅλη χύμα, δμοιδμορφα, καὶ χωρὶς καμμιὰ τάξη· ἐμπρὸς στὸ «Σπλάγχνον
Γραμματικῆς» τοῦ διδασκάλου, ἡ Γραμματικὴ τοῦ μαθητῆ πρέπει γὰρ μᾶς φαίνεται δπο-
δειγματικὴ γιὰ τὴν διάταξη τῆς ὄλης της.

Ωστόσο, στὰ γράμματα του τοῦ 1789¹⁷, ὁ Καταρτῆς μᾶς λέει ποιούς Γραμματι-
κούς ἐσυμβουλεύθηκε, ποιά ἔργα τὸν ἐδιοήθησαν στὴν σύνταξη τῶν γραμματικῶν του:
εἶναι ὁ Διονύσιος, ὁ Μιχαήλ, ὁ Θεόδωρος, ὁ Κωνσταντίνος,
ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Γεράσιμος, ὁ Ἀντώνιος, ὁ Ἀγαγίας, ὁ Νεο-
φύτος, ὁ Δανιήλ, καὶ «ὅ δάσκαλος δλωγῶν τους, ὁ Ἀπολλώνιος». ἐπί-
σης θὰ ἐσυμβουλεύθηκε τὸν Ἡρωδίανό, «καὶ τὰ σημειώματα τοῦ Εὐγενίου
στοῦ Νεοφύτου τὴν γραμματική». Νομίζω δτι πρέπει, καὶ δτι μποροῦμε γὰρ προβοῦμε
στὴν ταύτιση τῶν συγγραφέων αὐτῶν· σὲ τοῦτο μᾶς βοηθεῖ ὁ ἴδιος μὲ τὴν βιβλιογραφία
τὴν δποίᾳ παραθέτει στὸ Γνωθι· σαυτόν του. Ἀνανίας εἶναι, φυσικά, ὁ δάσκαλός
του· Ἀλέξανδρος πρέπει γὰρ εἶναι ὁ Μαυροκορδάτος ὁ Ἐξαπορρήτων, καὶ Μιχαήλ ὁ βυ-
ζαντινὸς γραμματικὸς Σύγκελλος, τῶν δποίων τὰ ἔργα είχαν συγενδοθεῖ στὰ 1745.
Παρατηρῶ δτι οἱ συγγραφεῖς εἶναι βαλμένοι περίπου σὲ χρονολογικὴ τάξη: ὁ Ἀπολ-
λώνιος καὶ ὁ Ἡρωδίανὸς μνημονεύονται χωριστά, καθὼς χωριστὰ μνημονεύεται καὶ ὁ
Εὐγένιος, τοῦ δποίου τὰ σχόλια στὸν Νεόφυτο εἴταν ἀκόμη τότε ἀνέκδοτα¹⁸ καὶ ἐδημο-
σιεύθηκαν δσο ἔρω¹⁹ γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1806. Ἀλλη παρατήρηση τὴν δποίᾳ προκα-
καλοῦν τὰ ὀνόματα αὐτά, εἶναι δτι δὲν ἐμφανίζουν καμμιὰ διακοπὴ ἀπὸ τὰ ἀρχαὶ χρό-
νια στὰ βυζαντινά, καὶ ἀπὸ ἔκεινα στὰ μεταγενέστερα: ἡ συγείδηση τῆς συνοχῆς τῶν
ἱστορικῶν περιόδων εἶναι ζωντανὴ γιὰ τὸν Καταρτῆς σὲ δλες τὶς πολιτιστικὲς ἐκδηλώ-
σεις. Τέλος θὰ ἀνέφερα καὶ κάτι ἀκόμη σχετικό, τὸν σεβασμὸ μὲ τὸν δποίο μελετάει
τὴν σχολὴ τῆς Πάτμου: Γεράσιμος, Δανιήλ· εἶναι καὶ τοῦτο ἔνα πρόσθετο τεκμήριο ποὺ
μᾶς βοηθεῖ γὰρ προσέξουμε τὴν συντηρητικὴν πλευρὰ μέσα στὴν προσωπικότητα τοῦ Καταρ-
τῆς. Ἀλλὰ συνεχίζω μὲ τοὺς γραμματικούς του: Θεόδωρος καὶ Κωνσταντίνος εἶναι οἱ
δύο μεγάλοι γραμματικοὶ γύρω στὴν Ἀλωση; ὁ Γαζῆς καὶ ὁ Δάσκαρης. Γεράσιμος εἶναι
ὁ Βυζαντίος, τῆς σχολῆς τῆς Πάτμου· ἡ γραμματικὴ του είχε ἐκδοθεῖ στὰ 1756. Ἀντώ-
νιος εἶναι ὁ Κατήφορος· ἡ γραμματικὴ του, βγαλμένη γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1734, εἶναι
κάπως πιὸ λυτρωμένη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν παράδοσην, ἀλλὰ μένει πάντα στὴν συντηρητικὴν
γραμμή. Νεόφυτος εἶναι ὁ Καυσοκαλυβίτης, τοῦ δποίου τὰ σχόλια στὸν Γαζῆ, τὰ «παχύ-
τατα»¹⁹ ἐδημοσιεύθηκαν στὰ 1768· ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου του ἀπὸ σελίδες 487 ἐξέδωσε στὰ
1787 ὁ Ἀθανάσιος δ Πάριος. Τέλος, δανιήλ· δπως ὑπκιγίχθηκα πιὸ ἐπάνω, πρόκειται
γιὰ τὸν Κεραμέα· τὰ δικά του σχόλια στὸ δ' τοῦ Γαζῆ ἐπρωτοπάθηκαν στὰ 1780.

Ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ πίνακα αὐτοῦ βλέπει κανεὶς τὴν εὔσυνειδησία μὲ τὴν δποία
ἐκαταπιανόταν δ Καταρτῆς τὰ θέματα μὲ τὰ δποία ἀπεφάσιζε γὰρ ἀσχοληθεῖ. Δὲν πρέπει
δμως γὰρ ξεχγοῦμε δτι τὸν πίνακα τῶν βιβλίων αὐτῶν τὸν είχε συντάξει προκειμένου γὰ

16. Μνημονεύεται στὸ «Γνῶθι σαυτόν» ὅπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτῆν.

17. Σάθας, Παράρτημα, 154 - 155.

18. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγες φράσεις δημοσιευμένες μὲ τὸ κείμενο τοῦ Νεοφύτου στὰ 1768

19. «Ο πελλὰ λεπτός Θεόδωρος μὲ τοὺς παχυτάτους ἔπηγητάς του». Κορκῆς, Ἱσοκράτους Δόγοι
καὶ Ἐπιστολαὶ, Παρίσι, Α', 1807 λα'.

γράφει τὴν γραμματική τῆς ἀρχαίας· γιὰ τὰ μεταγενέστερα, θὰ ἔπειπε σὲ ἄλλα ἔργα νὰ ἀναζητήσει τοὺς δῦνηγούς του: στὶς δὲ λίγες γραμματικὲς τῆς κοινῆς ποὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ ὡς τοὺς καιρούς του. Ἀλλὰ οἱ γραμματικὲς αὐτὲς δλεῖς, χωρὶς ἔξαίρεση, γραμμένες ἀπὸ ξένους, καὶ γιὰ ἐντελῶς πρακτικούς σκοπούς, ἐλάχιστα θὰ τοῦ ἔχρησίμευσαν κι ἀν τὶς συμβουλεύθηκε καθόλου. Πάντως ἡ ἀντιβολὴ τῶν κυριοτέρων ἀπὸ αὐτές, τοῦ Germano (1622), τοῦ Portius (1638), τοῦ Credo (1782), δείχνει δτὶς ἡ δ Καταρτζῆς δὲν τὶς ἔχρησιμεποίησε καθόλου, δπως εἰναι καὶ τὸ πλέον ἐνδεχόμενο, ἡ δὲν τὶς ἔλαβε ὑπόψη του²⁰ "Ἀλλωστε δ Καταρτζῆς ἔχει ἐντελῶς συγχεκριμένο πρόγραμμα, καὶ περιορισμένο γλωσσικὸ δργανὸ τοῦ δποίου θέλει νὰ διατυπώσει τοὺς γραμματικοὺς κανόνες: τὰ πολίτικα πρόκειται νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση τοῦ ἔργου του, καὶ αὐτὰ δὲν θὰ τὰ βρεῖ οὕτε στὰ χιώτικα τοῦ Germano καὶ τῶν μιμητῶν του, οὕτε στὰ λεβαντίγικα τοῦ Credo: τὸ ἔργο του, ἀπὸ τὴν ἀποψή τῶν τύπων τοὺς δποίους ἀποδέχεται, θὰ εἰναι ἀναγκαστικὰ πρωτότυπο· ἀπὸ τὴν ἀποψή πάλι τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας, δὲν ἔχει λόγο γὰ μὴν προστρέξει στὰ μεγάλα πρότυπα τῶν παλαιοτέρων, φθάγοντας μέσα ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ὡς στοὺς ἀρχαίους.

Καὶ πραγματικά, γλήγορα κανεὶς διαπιστώνει δτὶς αὐτὸ δκανε. Βέβαια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα δσα ἀναφέραιμε πιὸ ἐπάνω ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ συντακτικό, μὲ τὸ μέρος, δηλαδὴ, τοῦ συγγράμματός του ἐκείνο ποὺ δὲν μᾶς παραδόθηκε. Ἀλλὰ ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἄλλα, μὲ τὶς γραμματικὲς στὴν σημεριγή, στενή, σημασία τοῦ δρου, οἱ δμοιότητες εἰναι τόσες καὶ τόσο ἐνδεικτικές, ώστε μόνο ἡ βέβαιη πλέον γνωριμία μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Καταρτζῆ νὰ μπορεῖ νὰ τὶς ἔξηγήσει: καὶ ἐδῶ, δπως παντοῦ, δ μεγάλος ἀνακαίνιστής δὲν θέλει νὰ εἰναι ἐπαναστάτης. Θὰ προσπαθήσει νὰ ἐντάξει τὴν καινούρια πραγματικότητα μέσα στὰ καθιερωμένα σχῆματα. Ἡ ἀπειρία του, μάλιστα, στὰ θέματα αὐτά, τὸν κάνει νὰ ἀποδέχεται κανόνες καὶ διακρίσεις, ποὺ ἔχουν ίσως κάποια σημασία γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλώσσα, ἀλλὰ ἔχουν πολὺ δλιγότερη ἡ δὲν ἔχουν ἀπολύτως καμμία γιὰ τὴν γεώτερη. Θὰ προσθέσω, ἀκόμη, ἐδῶ, προκειμένου νὰ δικαιολογήσουμε κάποιες περιττόλογες διατυπώσεις τοῦ Καταρτζῆ, δτὶς ἀμα διαβάσει κανεὶς μερικὲς γραμματικὲς παλαιότερες, δς πούμε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ πρίν, θαυμάζει τὴν καταπληκτική τους ἀσυναρτησία καὶ τὴν μωρολογία τους, καὶ δικαιώνει ἀνεπιφύλακτα τὶς σκληρὲς κρίσεις τοῦ Κοραῆ γιὰ τοὺς παλιοὺς γραμματικούς²¹ δπὸ τοὺς δρους αὐτούς, καὶ μέσα σὲ ἕνα τέτοιο ἐπιστημονικὸ κλίμα, δὲν θὰ ἔπειπε νὰ μᾶς φαίνεται περίεργο ἀν δ Καταρτζῆς, ἔρασιτέχνης πάντως τῶν γραμματικῶν πραγμάτων, δσο κι ἀν εἴταν μελετηρός, δὲν ἀνοίξει καινούριους δρόμους στὴν διδασκαλία ἡ τὴν μορφοποίηση τῆς γραμματικῆς.

"Οχι μόνο δὲν πρωτοτυπεῖ, ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικά, παρακολουθεῖ τοὺς παλιοὺς γραμματικούς, τοὺς γραμματικοὺς τῆς ἀρχαίας, ἀκόμη καὶ σὲ θέματα δπου ἡ ἐφαρμογὴ τῶν παλαιῶν κανόνων ἐπάνω στὴν νέα γλώσσα μᾶς φαίνεται δύσκολη, καθὼς τοὺς παρακολουθεῖ καὶ σὲ τοποθετήσεις ποὺ μᾶς φαίνονται σήμερα πλανημένες. "Εται δέχεται τέταρτο γένος, τὰ ἐ π ἵ κ ο ι γ α, συγχέοντας τὸ γραμματικὸ γένος μὲ τὸ φυσιολογικὸ φῦλο, ἀκριβῶς δπως ἔκαναν καὶ οἱ παλαιοὶ γραμματικοὶ, καθὼς δέχεται τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὰ σύνθετα καὶ στὰ διπλά. Στὶς κλίσεις γενικά, πολλὰ θὰ είχε κανεὶς νὰ προσ-

20. Ἡ παραδοσιαὶ δρισμένων βασικῶν σχημάτων τῆς Γραμματικῆς ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ἔργο (κλίσεις δνομάτων, συζυγίες ρημάτων) δείχνει εἰκόλα δν δπάρχει καμμία σχέση. Στὴν περίπτωση τῶν τριών Γραμματικῶν τὶς δποίες ἀναφέρω ἐδῶ, καὶ ποὺ ἀπετέλεσαν τὴν βάση δλων τῶν δλλων τοῦ Ιδιου τύπου, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει καμμία συσχέτιση μὲ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζῆ. "Ἀλλωστε ὑπῆρχε γιὰ τοῦτο δργανικός λόγος, τὸν δποίο ἀναφέρω αυνεχίζοντας, ἡ προσκόλληση τοῦ Καταρτζῆ στὰ ἀρχαία γραμματικὰ σχῆματα.

21. Νὰ θυμηθοῦμε τὴν περίφημη φράση τοῦ Κοραῆ δτὶς «περισσότερον ἥθελ» ὡφελήσει τὸ γένος σήμερον δστις καὶ παρὰ δστις γράφει Γραμματικάς» (Πρόδρομος Ἐλληνικῆς Βιβλιοθήκης, Παρίσι, 1805, ιγ'). "Ωστόσο στὴν ἀκολουθία τῶν Αθτοσχεδίων Στοχασμῶν ἀλλεπάλληλες είναι οἱ αὐτηρές κρίσεις του γιὰ τοὺς παλαιότερους Γραμματικούς.

έξει· σημειώνω δύο πολὺ χαρακτηριστικά, γιατί φανερώνουν τὴν ἐπιμογή του νὰ μείνει μέσα στὰ ἀρχαία πλαίσια. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ δοτική· τὴν πτώση αὐτὴν τὴν κρατεῖ μόνο ἐπειδὴ τὴν ἔβρῃκε στοὺς ἀρχαίους γραμματικούς, ἀγκαλά στὴν γένα ἐλληνικὴ ἐκφράζεται ἐμπρόσθετα δπως δποιαδήποτε ἄλλη ἔννοια ποὺ δὲν ἐκφράζεται πιστικά. Τὸ ἄλλο χαρακτηριστικό ἀναφέρεται στὴν διάκριση τῶν ἀσυναίρετων ἀπὸ τὰ συνηρημένα δύναματα: δ ἀποχωρισμὸς σὲ δύο διαφορετικὲς κλίσεις λέξεων καθὼς ἡ λάμια καὶ ἡ λάμα ἡ δ ἥλιος καὶ δ φίλος ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ στὴν πρώτη περίπτωση τὸ θεματικὸ γράμμα εἶναι σύμφωνο ἐνῷ στὴν δεύτερη εἶναι φωνῆγεν ποὺ κάνει δίφθογγο μὲ τὸ ἐπόμενο, ὁφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν γραμματικὴ παράδοση, ποὺ ἔκεινη γιὰ λόγους πολὺ οὐσιαστικοὺς ξεχωρίζει τὶς κλίσεις τῶν συνηρημένων. Μὰ γιὰ νὰ κλείγω τὴν παράγραφο αὐτὴν, ποὺ δὲν συντρέχει λόγος νὰ γίνει πιὸ πλούσια, θὰ ἀνέφερα στὰ ρήματα δύο μόνο παραδείγματα. Πρῶτα πρῶτα ἡ εὐκτικὴ ἐγκλιση, ποὺ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀνάμνηση τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς: ἡ γένα ἐλληνικὴ δὲν ἔχει περισσότερο ρηματικὸ τύπο γιὰ γάλλης ἐκφράσει τὴν εὐχή, παρ' ὅσον ἔχει γιὰ γάλλης ἐκφράσει τὸν φόρο. Τέλος, πολὺ ἔνδεικτικὴ εἶναι ἡ τοποθέτηση, τῶν ρήμάτων σὲ ώνων στερα ἀπὸ τὶς δύο συζυγίες τῶν περισπωμένων σὲ ω — ἀς (χ τυ π ω - χ τυ π ας) καὶ σὲ ω — εις (ἀ δικ ω - ἀ δικ εις), σὰν τρίτη συζυγία περισπωμένων, ἐνῷ δὲν εἶναι περισπώμενο, ἀλλὰ ἐπῆρε τὴν θέση τῶν παλιών περισπωμένων σὲ ω - ω: δ Καταρτζῆς φανερώνεται καὶ ἐδῶ νὰ μὴν θέλει νὰ φύγει ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς, ἀπὸ τὴν δποια, ἀς μὴν τὸ ξεχνοῦμε, ἔξαρτα κάποτε τοὺς κανόνες τῆς νέας.

'Απὸ μιὰν ἄλλη, δμως, ἀποψη, ἔχει κανεὶς νὰ θαυμάσει τὴν λεπτότητα τῶν παρατηρήσεών του, ποὺ δὲν εἶναι παρατηρήσεις γραμματικοῦ, ἀλλὰ λογίου ἀσκημένου στὴν συγγραφή: ἐ ἴδιος μᾶς λέει δτι ἐκαταπιάσθηκε στὴν σύνταξη τῆς γραμματικῆς του, ἀφοῦ ἐπὶ πέντε χρόνια τῆς ὥριμής του ἥλικίας εἶχε ἀσκηθεῖ στὴν συγγραφὴ μὲ τὴν γλώσσα αὐτὴν. Αὐτὸς εἶναι δ λόγος γιὰ τὸν δποιο μποροῦμε νὰ θαυμάσουμε μέσα στὴν γραμματικὴ αὐτὴν τὸν μεγάλο πλοῦτο τῶν ἀποχρώσεων, εἴτε τὰ ρήματα κοιτάζουμε, εἴτε τὰ ἐ πιρρήματα καὶ τοὺς συνδέσμους. Εἶναι ἐδῶ καὶ μιλεῖ δ ἀνθρωπος ποὺ ἔκανε σκοπὸ τῆς ζωῆς του νὰ αὐξήσει τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, καὶ παρακολουθοῦμε τὴν ἐπίμονη αὐτὴν προσπάθειά του καὶ τοὺς καρπούς της. Στὸ σημεῖο τοῦτο, καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἀνάπτυξη τοῦ προλόγου, μᾶς δίνεται νὰ συλλάβουμε τὴν μεγάλη διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὸν δημοτικισμὸ τοῦ Καταρτζῆ ἀπὸ τὸν ψυχαρικό, ἢ, σαφέστερα ἀκόμη, τὸν μεταψυχαρικὸ δημοτικισμό. 'Η διαφορὰ εἶναι εύκολο νὰ καθορισθεῖ: ἀνάμεσα στὰ δύο κινήματα ἐπέρασε δ ρωμαντισμός. 'Ο νεώτερος δημοτικισμός, δ τι κι ἀν διποστηρίχθηκε γι' αὐτὸν θεωρητικά, δσα κι ἀν εἶναι τὰ ἐπιστημονικά του δπλα, ἐγεννήθηκε μέσα ἀπὸ τὸν ρωμαντισμό δικαίωσή του καὶ ἀφετηρία του, ἡ λατρεία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ δποιο εἶναι καὶ κάτι ἀκόμη, κάτι περισσότερο, δ μογαδικὸς σχεδὸν θησαυρὸς ἀπὸ δπου θὰ ἀντλήσει δ δημοτικισμὸς τὸν λεξιλογικὸ του πλοῦτο. 'Ηρθε στιγμὴ — οἱ διμήλικοι μου τὴν ἐπρόφθασαν — δπου γνήσιος δημοτικός τύπος ἐπιστευόταν καὶ ἐδιδασκόταν μόνο δποιος ἀπάντομε μέσα στὰ δημοτικά μας τραγούδια ἡ στὰ ἔλαχιστα πεζὰ λαϊκὰ κείμενα ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ προγενέστερες περιόδους. 'Ο Ψυχάρης δὲν τὸ θέλησε αὐτό, δπως δὲν τὸ θέλησε καὶ δ Σολωμός, ἐμποτισμένοι καὶ οἱ δύο, καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ἀπὸ τὸν τεχνητό, λόγιο, δυτικό, πολιτισμό μὲ αὐτὸ ποὺ δὲν θέλησαν οἱ μεγάλοι, ένας Κοραής, ένας Σολωμός, ένας Ψυχάρης, τὸ θέλησαν οἱ ἔλασσονες, ποὺ συχνὰ χρωματίζουν περισσότερο ἀπὸ τοὺς μεγάλους μιὰν ἐποχή. Τὸ θέλησαν, καὶ τὸ ἐπένδαλαν, δίγοντας ἔται στὴν γλώσσα μας καὶ ἀπὸ ἔκεινη στὴν σκέψη μας, τὸν παράδοξο αὐτὸν τόνο τοῦ συναισθηματισμοῦ καὶ τοῦ λυρισμοῦ, ποὺ οὐσιαστικὰ περιδρίσε τὶς δυνατότητες τῆς πεζογραφίας μας στὸ πεζοτράγουδο: εἰδαμε δλοι, στὶς πρώτες προσπάθειες γιὰ σύνταξη ἔργων πεζῶν στὴν δημοτική, λυρική λατρική, λυρική γομική, λυρική φιλοζοφία, λυρική ἴστορία.

"Ἐγιγαν, βέβαια, προσπάθειες γιὰ νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ αὐτὸν τὸν κλοιό, καὶ μάλιστα ἐπιτυχημένες" μὰ ἡ ἴστορία τους, καὶ ἡ στάθμιση τῶν ἀποτελεσμάτων τους εἶναι ἐδῶ ἀπὸ

τὸ θέμα μας. Μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ βεβαιωθοῦμε δτὶ στὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ δ δημοτικισμός του ἔχει ἐντελῶς ἄλλην ἀφετηρία, εἶναι λόγιος καὶ διαφωτισμένος. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Καταρτζῆ η κοινὴ γλώσσα, δπως ἔγινε καὶ στὶς ἄλλες φωτισμένες χώρες τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ καταστεῖ μοναδικὸ δργανο γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ συνόλου τῶν διανοημάτων τοῦ ἔθνους, ἀκόμη καὶ τῶν ὑψηλοτέρων καὶ τῶν δυσκολωτέρων. Τὰ ρωμαίικα, μᾶς λέει δ Καταρτζῆς, «δσο γιὰ ταῖς λέξεις εἰν' πάμπτωχα· ὡσδάν δποὺ ὠντας μιὰ γλώσσα ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν ἐπιστήματις καὶ τέχναις γραμμέναις σ' αὐτήνα, ἔπειτ' ἀγαγκαῖος νὰ τὴν ἔλλείπουν λέξεις καὶ δροτι». Καὶ γιὰ τὴν θεραπεία τῆς ἀνάγκης ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν φτώχεια αὐτήν, οἱ υποδείξεις τοῦ Καταρτζῆ εἶναι νὰ πάρουμε λέξεις ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, ἀφομοιώνοντάς τις δσο γίνεται στὸ νεώτερο τυπικό, καθὼς καὶ λέξεις ἀπὸ τὶς ζένες νεωτερικὲς γλώσσες· «Καὶ μὲ καιρὸ σὰ γέν' η παιδεία κοινὴ στὸ δικό μας [ἔθνος], ητοι σὰ γένουμε καὶ λόγιοι, καὶ θελήσουμε, τῆς βγάνουμε βέβαια». Τώρα, ποὺ μᾶς ἀποκαλύφθηκε τὸ κείμενο τοῦτο, βλέπουμε μὲ δισφάλεια ποιά είταν η πηγὴ τῆς ἀντίστοιχης διδασκαλίας τοῦ Ρήγα, ποὺ ἐπίστευε δτὶ δ Ἐλληνας, «τότε, μετὰ τὴν πτώσιν τῆς τυραννίας δύναται νὰ καταργήσῃ καὶ τὴν βαρβαρωθεῖσαν διαλεκτόν μας». ²² Τέχνες, ἐπιστήμες, ἀρχαῖα ἔλληνικά, τέτοια εἶναι τὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν Καταρτζῆ, καὶ πολὺ δλίγο η ἐμορφιὰ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ η χάρη τῆς γλώσσας τους. «Οταν μελετήσουμε τὰ θέματα αὐτὰ στὸ φῶς τῶν σημεριγῶν μας γνώσεων, διαπιστώγουμε ἐκ τῶν ὑστέρων κάτι ποὺ καὶ μόνη η μελέτη τῆς ἴστορίας θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ἔχει διδάξει: δτὶ δ μεταγενέστερος δημοτικισμὸς καὶ δ παλαιότερος, ἀν ἔχουν μερικὰ κοινὰ σημεῖα, ἀποτελοῦν πάντως δύο διαφορετικὰ κινήματα· δ Δημήτριος Βεργαδάκης ἔχει δλότελα ἀδικο, δταν ἐνώνει τὸν Καταρτζῆ μὲ τοὺς ἄλλους δσοι θέλησαν «γὰ θέσωσιν ὃς βάσιγ οὐ μόνο τοῦ ἐμμέτρου ἄλλα καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου, τὴν γλώσσαν τῶν κλέφτων τραγουδιῶν» ²³. Είματι, μάλιστα, ἔτοιμος νὰ πῶ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προσφορὰ τοῦ ρωμαντισμοῦ στὴν λογοτεχνία μας, δτὶ ἀπὸ τὴν στεγὰ γλωσσικὴ σκοπιὰ δ ρωμαντισμὸς καὶ δ γεοκλασικισμὸς ἐδυσκόλευσαν τὴν δμαλὴ ἔξελιξη τῆς παιδείας μας πρὸς τὴν κατεύθυνση τὴν δποὶα τῆς είχαν χαράξει πνεύματα καθὼς τοῦ Καταρτζῆ η τοῦ Κοραή.

Τὴν ἴδια ροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαῖα καὶ πρὸς τὰ σχήματά της, διαπιστώγουμε καὶ δταν κοιτάζουμε τὴν ὁρθογραφία τοῦ Καταρτζῆ: πουθεγάδ δὲν διαισθάνεται καγεὶς τὴν θέληση νὰ διακόψει τὴν συνοχὴ τῆς γέας μὲ τὴν ἀρχαῖα· η ἴστορικὴ ὁρθογραφία εἶναι παντοῦ σεβαστή. Είμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν ριζοτόμο Βηλαρᾶ. Μὰ ἐκεὶ πιὰ δποὺ η προσπάθεια προσαρμογῆς τῶν γεωτέρων γλωσσικῶν πραγμάτων σὲ ἀρχαῖα σχήματα μᾶς βάζει ἐμπρὸς σὲ δύσλυτα προβλήματα, εἶναι δταν ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξη μακρῶν καὶ βραχέων στὰ γεοελληνικά, καθὼς καὶ δταν ξεκινημένος ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχὴ προσπαθεῖ νὰ καθορίσει κανόνες προσωδίας. Οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις του, καμωμένες μὲ ἄκρα, βέβαια, εὐαισθησία, ἀλλὰ πάντως ξεκινημένες ἀπὸ αὐθαίρετες προύποθέσεις, ἀπετέλεσαν ἔναν ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς δποὶους η ἀνάγνωση τῶν κειμένων τοῦ Καταρτζῆ εἶναι κάποτε δύσκολη: ζητήματα ἀρμονίας, ἐναλλαγῆς συλλαβῶν σύμφωνα μὲ τὸ μάκρος τους εἶναι πρόσθετες ἀφορμὲς ποὺ κατασταίνουν δύσκολο τὸν λόγο τοῦ Καταρτζῆ, δύσκολο ἐπίσης καὶ γιὰ τὰ δύσκολα διανοήματά του, καὶ γιὰ τὴν χρήση μιᾶς γλώσσας ἀνέτοιμης ἀκόμη νὰ ἀποδώσει τέτοια ὑψηλὰ διανοήματα. «Ωστόσο, τὰ θέματα αὐτὰ θὰ ἔκιγδύνευε γὰ μᾶς δδηγήσουν ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς μελέτης μας· θὰ παρατηρήσω μόνο δτὶ, δπως εἶναι πολὺ φυσικό, μπορεῖ γὰ διασταυρώνεται ἔδω καὶ μιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὶς ἀγατολικὲς γλώσσες δσες ἔγγνωριζε καὶ ἐκτιμοῦσε δ Καταρτζῆς.

Στὸ θέμα μας ἀνήκει ἀκόμη ἔνα τελευταῖο μέλημα: νὰ ρίξουμε καὶ πάλι μιὰ ματιὰ στὸν Πρόλογο, ἔτσι γιὰ νὰ δοῦμε συγθετικὰ τὴν θεωρητικὴ δικαίωση τῶν ἐπιδιώξεών του. «Η μελέτη τῶν τύπων τῆς γραμματικῆς του, δὲν ἔχει λόγο νὰ γίνει οὔτε ἀπὸ

22. Περραιβός, Σύντομος βιογραφία τοῦ δοιδίμου Ρήγα Φαραίου τοῦ Θετταλοῦ, 1860, 35.

23. Βλ. π. Λεοβίακα, Β', 1955, 50.

ἔμας οὕτε ἀπὸ δὲλλον κανένα : σήμερα διαθέτουμε πολὺ ἀσφαλέστερα μέσα ἀπὸ τὰ δικά του γιὰ νὰ συναγάγουμε τὴν γραμματικὴ τῆς πολίτικης γλώσσας τῶν χρόνων του. Καὶ γιὰ τὴν ίδια τὴν δική του γλώσσα διαθέτουμε πλέον ἀρκετὰ κείμενά του γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ συναγάγουμε τοὺς κανόνες της μὲ μιὰν ἀσφάλεια τὴν δποία δ ἴδιος δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει στοὺς καιρούς του. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀληθινά, εἶναι ἡ σκέψη του : γὰρ παραχολουθήσουμε γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὴν ἔξαρτη αὐτὴν διάνοια, μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς τῶν μεταγενέστερων ἐλληνικῶν χρόνων, στὴν μελέτη τῶν γραμματικῶν φαινομένων, καὶ πιὸ γενικὰ τῶν φαινομένων δσα ἀναφέρονται στὴν γλώσσα.

Δυσ, λοιπόν, εἶναι οἱ ἀρχὲς μὲ τὶς δποίες φρονεῖ δ Καταρτζῆς δτι πρέπει νὰ ρυθμίζουμε τὰ ζητήματα αὐτά : πρώτη δ χρήση. «καὶ, ἔκει ποὺ δδηγεῖ ἡ δὲν τυραννεῖ αὐτὴ», ἡ ἀναλογία. Ἡ χρήση καὶ ἡ ἀναλογία, δηλαδή, δπως θὰ ἐλέγαμε σήμερα ἀπλουστεύοντας ἕνα πρόβλημα ποὺ εἴταν περίπλοκο στὴν συνείδηση τῶν Γάλλων Γραμματικῶν, δ λόγος· οἱ δύο δξονες γύρω στοὺς δποίους ἔχινηθηκε ἀκέρια ἡ γαλλικὴ γραμματικὴ ἐπιστήμη, ἀπὸ τὸν Vaugelas ὥς τοὺς καιρούς του Καταρτζῆ. Πενήντα χρόνια ἐνωρίτερα (1738), δ ἀδελας d'Olivet, σὲ μιὰν ἐντελῶς παράλληλη σκέψη ἀποδεχόταν κιόλας τὴν ὑπεροχὴν τοῦ λόγου : «δ λόγος στὰ ζητήματα τῆς γλώσσας παύει νὰ γίνεται ἀκουστὸς μόνο στὶς περιπτώσεις ἔχεινες δποὺ δη χρήση εἶναι ἀπόλυτα ἐναγτία της»²⁴. Ἡ ἀντίθεση φαίνεται λιγότερο βαθιὰ ἀπὸ δσο εἶναι, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς ἀναγνωρίζουν τὴν παντοδυναμία τῆς χρήσης : δ ἔνας παραδέχεται δτι ἡ χρήση μπορεῖ νὰ τυραννεῖ, δ ἄλλος διδάσκει δτι ἡ χρήση εἶναι ἀρκετὰ δυνατὴ γιὰ νὰ ἀνακόψει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ λόγου· ἄλλωστε, καὶ οἱ δύο δὲν βλέπουν τίποτε δλλο ἀναφορικὰ μὲ τὴν γλώσσα, ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς δυνάμεις, τὸν ἀνταγωνισμό τους, καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς χρήσης.

«Ωστόσο, δν δὲν ὑπάρχει ἀντίθεση, ὑπάρχει διαφορά. Ἔτοι δ Καταρτζῆς δέχεται τὴν ἀναλογία σὰν κάτι συμπληρωματικὸ στὴν χρήση· ἡ χρήση θέτει τοὺς κανόνες, καὶ ἔκει δποὺ δδηγεῖ, ἡ ἔκει δποὺ δὲν γίνεται ἀπαγορευτικὴ μὲ τὴν αὐθαιρεσία της, χρησιμοποιεῖται ἡ ἀναλογία. Γιὰ τὸν Γάλλο Γραμματικὸ δ λογικὴ εἶναι τὸ ίδανικό, ἡ λογικὴ εἶναι ποὺ νομοθετεῖ, ἀγκαλὰ καὶ ἀναγνωρίζεται δτι ὑπάρχουν περιπτώσεις δποὺ τὸ λογικὸ προσκρούει στὴν ἀνυπέρβλητη παντοδυναμία τῆς συνηθείας. Ἡ γνώμη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ τέρμα τῶν ἔξελίξεων τὶς δποίες ἐπέρασε ἡ γαλλικὴ γραμματικὴ ἐπιστήμη σὲ ἔνα ἀποφασιστικὸ διάστημα ἔκατὸ περίπου ἑτῶν, ἀπὸ τὸν καιρὸ του Vaugelas ὥς τὴν μεταγενέστερη αὐτὴν ἐποχὴ. Ὁ Καταρτζῆς μοιάζει πιὸ κοντὰ στὸν ἰδρυτὴ τῆς γραμματικῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἐδίδασκε στὰ 1647 δτι «βαριὰ πλανισοῦται καὶ παραβαίνουν τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν γλωσσῶν, δσοι θέλουν γὰρ μελετοῦν διαλεκτικὰ τὴν γλώσσα μας, καὶ ἀποδοκιμάζουν σ' αὐτὴν πολλὰ πράγματα ποὺ εἶναι γενικὰ παραδεκτά, ἐπειδὴ εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὴν λογικὴ· γιατὶ δη λογικὴ δὲν λογαριάζει καθόλου: ὑπάρχει μόνο ἡ χρήση καὶ ἡ ἀναλογία». ²⁵ Μὰ ἀκόμη πιὸ κοντὰ εἶναι φανερὸ δτι στέκει, δπως πάντα, στὸν d'Alembert: θυμίζω τὰ λόγια τοῦ Γάλλου μαθηματικοῦ ἀναφορικὰ μὲ «τὴν ἐθνικὴ αὐτὴν ίδιοτροπία ποὺ δνομάζεται χρήση», ²⁶ στὴν δποία ἀνήκει δτι ἡ μεταφυσικὴ ἔρευνα δὲν κατορθώγει νὰ τῆς ἀφαιρεσει.

Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο στὴν σύγκριση δλων αὐτῶν τῶν θεωριῶν τῶν δποίων ἐπίσης, παρὰ τὶς φαινομενικὲς διαφορές, οἱ δμοιότητες εἶναι οὐσιαστικές, ἀφοῦ δλων τῶν γλωσσικῶν ἀποχρώσεων οἱ δπαδοὶ σὲ δλην ἔκεινην τὴν μακρὰ περίοδο τῶν χρόνων ἀντιμετωπίζουν μὲ τὸ ίδιο πνεῦμα τὸ θέμα τοῦτο καὶ τὸ συγγενικὸ θέμα τῆς γραμματικῆς. Πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἀναζητήσει κανεὶς δν δ Καταρτζῆς πρωτοτυπεῖ ἀπέναντι τῶν Γάλλων ἀπὸ τοὺς δποίους διδάσκεται, γιατὶ πρωτοτυπεῖ, καὶ σὲ τί. Ἀπὸ τὴν ἀποφη αὐτὴν κοιταγμένο τὸ ζήτημα, μποροῦμε ἀπὸ πρὸ γὰρ ξέρουμε δτι μιὰ μόνη δυνατότητα

24. Bl. A. François La Grammaire du Purisme et l'Académie Française au XVIIIe siècle; Παρίσι, 1905, 166.

25. Bl. G. Harnois, les Théories du Langage en France de 1660 à 1821, Παρίσι, Χ.Χ., 20.

26. D'Alembert, Discours préliminaire. Έκδοση Picavet σ. 44.

ἀγοίγει, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τοῦτο γιὰ δυὸς τουλάχιστον λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι, δτι, δπως γνωρίζουμε πιὰ σήμερα τὸν Καταρτζῆ, εἴμαστε βέβαιοι πώς δὲν εἶναι μιμητικός: εἶναι ἀφομοιωτικός· ἀπὸ τὸ ξένο, ἢ τὸ διάχυτο δλικὸ συνάγει δτι τοῦ ταξιδίου, τὸ σφραγίζει μὲ τὴν δική του, τὴν προσωπική σφραγίδα, καὶ ἔτοι προάγει τὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων δσα τὸν ἀπασχολοῦν. Λίγα χρόνια ἀργότερα, θὰ μπορούσαμε γὰρ μιλήσουμε γιὰ ἔκλεκτισμό· μὰ ἐδῶ ή λέξη θὰ εἴταν δλότελα ἀκαιρη.

Ο ἄλλος λόγος γιὰ τὸν δποῖο ή Ἑλληνικὴ λύση δὲν μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἀπλὴ μεταφορὰ ἄλλων, δυτικῶν, λύσεων, καὶ μάλιστα τῆς γαλλικῆς, ὁφείλεται στὴν διαφορὰ τῶν δρῶν τοὺς δποῖους εἶχε γὰρ ἀντιμετωπίσει δ δικός μας στοχαστῆς ἀναφορικὰ μὲ τοὺς ξένους: πραγματικά, στὴν Γαλλία ή χρήση δὲν εἶναι μιὰ δποια χρήση· εἶναι, βέβαια ἀκόμη ή «γλώσσα τῶν αἰθουσῶν», καὶ πιὸ εἰδικά ή γλώσσα τοῦ παλατιοῦ, ἀλλὰ εἶναι ἴδιας ή γλώσσα αὐτῆς δπως τὴν διεμόρφωσαν οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς. Ο Γάλλος Γραμματικός, δηλαδή, προκειμένου νὰ ἔξαριθμει τὴν ἀξία ἑνὸς γλωσσικοῦ φαιγομένου, εἶχε κυρίως γὰρ ἀνατρέξει στοὺς κλασικούς: τὸν κανόνα θὰ τὸν δώσουν οἱ καλοὶ συγγραφεῖς, ως στὴν ὥρα δπου αὐτόνομη ή γραμματική, θστερα ἀπὸ τὴν διαμόρφωσή της σὲ κανονική ἐπιστήμη. θὰ διεκδικήσει τὸ προβάδισμα ἀκόμη καὶ ἀπέναντι τῶν συγγραφέων. Όμως γιὰ τὸν "Ελληνα πρωτοπόρο δὲν ἐγινόταν ζήτημα οὔτε γιὰ αὐτονομία γραμματικῆς, καὶ οὔτε κὰν γιὰ χρήση τῶν καλῶν συγγραφέων: συγγραφεῖς καλοί, μέτροι ή κακοί, δὲν ὑπάρχουν, κατὰ τὴν χρήση τοῦ Καταρτζῆ, ποὺ νὰ μποροῦν νὰ ἔξυπηρετήσουν τὸν σκοπό του· ἔτοι θὰ προσφύγει ἀπλῶς στὴν γλώσσα τῶν μορφωμένων, «τῶν ἀρίστων τοῦ γένους», δπως μιλοῦν στὴν μητρόπολη τοῦ γένους, στὴν Πόλη, γιὰ γὰρ ἀντλήσει ἀπ' αὐτοὺς διδάγματα.

Σ' αὐτὴν τὴν βασικὴ διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Γάλλους Γραμματικούς, τῆς δποίας κάποιες ἀπηχήσεις θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ως τὸ τέλος τῶν σχολίων μας αὐτῶν, μπορεῖ κανεῖς, ίσως, νὰ προσθέσει καὶ μερικὲς ἄλλες παρατηρήσεις, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ξεκαθαρίσουμε καλύτερα τὴν μορφὴ τοῦ Καταρτζῆ καὶ ἀπὸ τῶν γνώσεων καὶ ἀπὸ τῶν θεωριῶν τὴν ἀποψή. Γιὰ τὶς γνώσεις, ή μᾶλλον γιὰ κάτι ποὺ εἶναι ἀνάμεσα στὶς γνώσεις καὶ στὶς θεωρίες, γιὰ τὶς ίδεες, ἀς ποδμε, δύο μόνο θὰ εἴχα νὰ σημειώσω: τὴν πεποίθησή του δτι ή μανιάτικη γλώσσα εἶναι ή πλέον ἀγεπίμεικτη, καὶ τὴν ἀντίληψή του δτι ή νέας Ἑλληνικὴ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀρχαία κατὰ τὴν προφορά. Στὸ βάθος καὶ τῶν δύο αὐτῶν γνωμῶν, νομίζω δτι φεγγρίζει ή πίστη γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ γένους μαζί μὲ μία ζηλευτὴ διάθεση γιὰ ἀντικειμενικότητα. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ή ίδιας υστερεῖ θέση του, ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε σὲ πολλὲς διδασκαλίες του, ποὺ τὸν τοποθετεῖ τυπικὰ στὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό, σ' αὐτὴν τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν συντήρηση στὴν πρόοδο, δπου οἱ ίδιοι οἱ ἀνθρώποι ποὺ θὰ ὑποφέρουν ἀπὸ τὴν μεταβολή, χαλκεύουν ώστόσο τὰ δπλα ποὺ θὰ τὴν καταστήσουν ἐφικτή.

"Οσο γιὰ τὶς θεωρίες, τὶς γλωσσικές, θὰ ἔπρεπε νὰ τογισθεῖ πρῶτα ή πεποίθησή του γιὰ τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν «οἰκιακή» δμιλία καὶ στὴν συγγραφή· τὸ παράδειγμά του εἶναι πολὺ χαρακτηριστικό, καὶ νομίζω δτι ἔξακολουθεῖ νὰ κρατεῖ πολλὴ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πειστικότητα. "Έτοι στὸν προφορικὸ λόγο θὰ προτιμήσουμε τὶς ίδιες λέξεις, τὶς «έθνικὲς» δπως οἱ Πολίτες τοῦ καιροῦ του, ή οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ καιροῦ μας, καὶ δὲν θὰ ἐπιτηδευθοῦμε ἀγαζητώντας δευτερήστες λέξεις ποὺ ζοῦν ώστόσο στὸ στόμα τοῦ λαοῦ· ἀντίθετα, γράφοντας θὰ προτιμήσουμε λέξεις λιγότερο γνωστὲς ἀπὸ τὶς ίδιες, ἀλλὰ περισσότερο Ἑλληνικές: λέξεις «ξωμερίτικες», ἐπαρχιακές, δηλαδή, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὲς στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἀλλὰ πού, μὲ τὴν καθαρότητά τους, τὴν Ἑλληνικότητά τους ἔχουν δικαίωμα νὰ πολιτογραφθοῦν στὴν κοινὴ γλώσσα. Παρόμοια συσταίγει, δπως σημειώνω καὶ πιὸ ἐπάνω, ἐναν βαθμιαίο καθαρισμὸ ἀπὸ τὶς «έθνικὲς» λέξεις, δηλαδὴ τὶς ξενικές, καὶ ἐπανέρχεται στὴν ίδεα αὐτὴν μὲ ἐμπιστοσύνη· συνάμα μὲ τὶς λέξεις αὐτές, θὰ φύγουν καὶ οἱ φθόγγοι ποὺ ἐμπήκαν μαζί τους στὴν γλώσσα μας, χωρὶς γὰρ εἶναι Ἑλληνικοί. "Άλλα καὶ δ δανεισμὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαία, δσο κι δν ἀνακόπτεται ἐμπρὸς στὶς νέες τεχνικὲς μεταβολὲς ποὺ δὲν ἔχουν τὸ ἀντίστοιχό τους στὰ ἀρχαία, μπορεῖ ἀκόμη καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα νὰ ξαναπάρει γλήγορα ἐπάγω του, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν «εὐκληρία»

δηλαδὴ τὴν τύχη, οἱ ίδιοι οἱ ξένοι γιὰ νὰ ἐκφράσουν καινούριες ἐφευρέσεις νὰ παίρνουν λέξεις ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνική: τηλεοπτιο, μικρόμετρο, γήλιομετρο, ἀεροστατική μηχανή, «καὶ μυρία ἄλλα». Ἡ ἀρχαία εἶναι ἀλλη ἀπὸ τὴν σημερινή, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σημερινή μποροῦμε νὰ ἀναχθοῦμε σ' ἔκεινην· αὐτὸς εἶναι δὲ λόγος γιὰ τὸν δποτοῖο δ Καταρτζῆς θεωρεῖ δτι ἡ γραμματική τῆς λαλουμένης εἶναι δίπλα στὰ ἄλλα καὶ εἰσαγωγική γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἀρχαίας.

Καλὴ εἰσαγωγική γραμματική βέβαια, οἱ κατὰ μέρος καλὸς εἶναι νὰ ἀκολουθοῦν τὸ καθ' δλού, οἱ δίλγοι τοὺς πολλούς. Μὰ αὐτὸς τὸ καθ' δλου δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀνώγυμη μᾶζα ὅτδε καθ' δλου τὸ καθορίζουν οἱ ἀριστοὶ τοῦ γένους, οἱ συναγμένοι στὴν μητρόπολη· αὐτοὶ οἱ ἀριστοὶ, ἀκόμη, εἶναι ποὺ μποροῦν νὰ πλουτίζουν τὴν γλώσσα μὲ καινούριες λέξεις καὶ δχι δ λαδές. Φχνερή εἶναι ἐδῶ ἡ τομή ἀνάμεσα στὸν προρωμαντικὸ καὶ στὸν μεταρωμαντικὸ δημοτικισμό. Καὶ στὰ δάνεια ἀπὸ τὴν ἀρχαία, ἐπίσης, ἔκεινοι ποὺ μποροῦν νὰ τὰ ἀποτολμήσουν δὲν εἶναι δλοι, εἶναι μόνο οἱ χαριέστεροι, δπως τοὺς λέει. Στὴν γνώμη αὐτὴν ἐπανέρχεται καὶ τρίτη φορὰ δ σύντομος Πρόλογός του· εἶναι φαγερδ δτι ἔχουμε ἐδῶ μιὰν ἰδέα ποὺ ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ δριαὶ μιᾶς γραμματικῆς ἢ καὶ μιᾶς γλωσσικῆς θεωρίας: δτι ἔχουμε κάτι ποὺ συδέεται δργανικὰ μὲ τὴν κοσμοθεωρία του. Ἡ δλιγαρχία τῶν ἀριστων· δ διαφωτισμένος δεσποτισμός: ξαναερχόμαστε στὸ κλειδὶ ποὺ ἔρμηνει ἀκέρια τὴν θεωρία τοῦ Καταρτζῆ, στὸ ποσοστό, τουλάχιστον, δπου οἱ κοσμοθεωρίες δένουν μὲ τὶς ἰδέες καὶ δχι μὲ τὶς ἴδιοσυγχρασίες. Μόνο οἱ ἔξαιρετικοὶ ἐνεργοῦν: οἱ ἄλλοι εἶναι δέκτες τῶν ἐνεργειῶν· τὸ ἴδιο ζητεῖ καὶ στὸ 'Εγκώμιο.

Ο Καταρτζῆς τελειώνει δπως τοὺς ἀρέσει νὰ τελειώγει τὰ κείμενά του, ἀνεβάζοντας τὸν τόνο. "Οσο, γράφει, ἐδούλευε τὸ ἔργο του, είταν δικό του φιλοτέχνημα· τώρα ἀνήκει στὴν πολιτεία, στὴν κοινωνία· παρόμοια καὶ τὰ παιδιά τῶν Σπαρτιατῶν, ωριμα πά περνοῦσαν στὴν φροντίδα τῆς Πολιτείας. Μὰ ἐδῶ ἐπανέρχεται τὸ πνεῦμα τὸ ἴδιαίτερο τοῦ Καταρτζῆ: τῆς Πολιτείας, ἐκπροσωπημένης ἀπὸ κάποιους ἀρμόδιους, ἀπὸ τοὺς ἐφόρους· παρόμοια καὶ ἡ Γραμματικὴ δὲν θὰ γίνει ποτὲ καλύτερη, δν δ κάθε σπουδαῖος, δηλαδὴ δ καθένας ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ γράμματα, ἐκφράζει τὴν γνώμη του γι' αὐτὴν ἀντὶ νὰ τὴν ἐφαρμόζει. Τοῦτο, εἶναι ἡ εὐθύνη τῶν δλίγων, τῶν ἐφόρων τοῦ γένους.

Οι ἀριστοί, οἱ χαριέστεροι, οἱ ἔφοροι· ἡ φωτισμένη ἡγετικὴ τάξη, στὴν δποία καὶ δ ἴδιος ἀνήκει. Σ' αὐτὴν ἐμπιστεύεται δ Καταρτζῆς τὸ ἔργο του· σήμερα, ποὺ ἐπιτέλους βλέπει ἡ ἐργασία του τὸ φῶς, ἡ τάξη αὐτὴ ἔχει διαμορφωθεῖ μέσα στὴν καινούρια πολιτιστικὴ συγκρότηση: ἡ εἰδίκευση τῶν λογίων, ποὺ τὴν βλέπουμε νὰ ωριμάζει μέσα στὴν ἑλληνικὴ συγείδηση, τριάντα περίπου χρόνια ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου τούτου, εἶναι ἀκριβῶς ἔκεινο ποὺ εύχόταν δ Καταρτζῆς, ἡ Ἀκαδημία τὴν δποία ἐποθισσαν ἄλλοι, ίσως καὶ δ ἴδιος, σ' ἔκεινα τὰ χρόνια. Σ' αὐτοὺς ἐρχομαι σήμερα νὰ παραδώσω τὴν ἵερη παρακαταθήκη μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ εὐγενικὲς διάγοιες, ἀπὸ δσες ἐγέννησε δ νεώτερος ἑλληνισμός. Ἡ προσφορά της, ἀλλοτε τάλαντο τοῦ πλουσίου δπου πλουτεῖ, ἀλλοτε δβολὸς τῆς χήρας, δπου ἀπορεῖ, μὰ πάντα μοναδικὴ εἶναι καὶ πάντοτε καλόδεχτη.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Στὶς σελίδες ποὺ προηγοῦνται ἔχω νὰ κάνω δύο παρατηρήσεις:

1. Τελικά δὲν ἐδιόρθωσα τὸ «κατὰ θλίψιν» τοῦ κειμένου σὲ «κατάθλιψιν», δπως είχα γράψει προλογίζοντας, γιατὶ οἱ δύο λέξεις εἶναι ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸ κείμενο· μόνο, ἀπὸ μιὰν ἀβλεψία στὴν διόρθωση, ἀντίθετα πρὸς τὴν γραφή τοῦ χειρογράφου, ἡ λέξη θλίψη ἀπῆρε περισπωμένη. Μὰ τέτοια λάθη, ἡ μάλλον ἀποκαταστάσεις τῆς ιστορικῆς δρθογραφίας στὴν στέγη, διάρχουν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου.

2. Στὸ δεύτερο μέρος, ἡ δεύτερη παράγραφος τοῦ Κεφ. V. 1 δ, Σημάδια γιὰ τὸ λόγο («Ο λόγος κατὰ μέρη του... ἔνα κῶλο μὲ δυό κόρματα») μοιάζει νὰ ἔχει δλη μιὰ πολὺ ἀλλαγὴ διαγραφή, γραμμή, γραμμή, καμωμένη μὲ τὸ ἴδιο μελάνι ποὺ ἔχρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν γραφέα. Σὲ τὶ ἀποσκοποῦσε ἡ διαγραφὴ αὐτὴ, ποὺ δὲν φάνεται νὰ εἶναι πατιγνίδει τοῦ κοντυλιοῦ, δὲν μπόρεσε νὰ συμπαράνω.

ΤΕΛΟΣ